

İSLÂM'IN SİYASALLAŞMASI: OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE KİMLİK, DEVLET, İNANÇ VE CEMAATİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI, KEMAL H. KARPAT

The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the late Ottoman State, Kemal H. Karpat

Hüseyin GÖKALP

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

Assist. Prof., Selcuk University Faculty of Islamic Studies Department of Siyar al-Nabi and History of Islam, Konya, Turkey

huseyin.gokalp@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-7954-083X>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Received: 21.05.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 09.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2021

” **Atıf / Cite as:** Gökalp, Hüseyin. “İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması, Kemal H. Karpat”. *Mütefekkir* 8/15 (2021), 315-319. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.949265>

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 **İntihal / Plagiarism:** Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İSLÂM'IN SİYASALLAŞMASI: OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE KİMLİK, DEVLET, İNANÇ VE CEMAATİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI, KEMAL H. KARPAT*

Kemal Karpat'ın uzun, geniş, kapsamlı ve çok katmanlı bu eseri, Osmanlı modernleşmesi konusunda yazılmış kitaplar arasında belki de en fazla dikkat çekenidir. Bir bakıma Karpat'ın ömrünü adadığı çalışmalar, özellikle göç, değişim, toplum, uluslaşma, milliyetçilik gibi kavramlar, bu çalışmada bir mesaja delalet için ustaca kullanılmıştır. Yazara göre Kemalist ve İslamcı tarih bakış açılarının aralığını daraltmak mümkündür. Zira, taraflar daha soğukkanlı bir şekilde meseleleri yeniden okuyarak kendilerini ve muhataplarını daha doğru tahlil edebilirler. Belki biraz ütopyik ya da romantik bulunabilecek bu teorik hedefin gerçekleştirilebilmesi adına yazarın bu katkısı, aslında akademik kariyerinin de hülasasıdır.

Karpat, Osmanlı'nın son yarım yüzyılıyla ilgili şahsi görüş ve sezgileriyle örülmüş bir anlama çabasıyla yola çıkmakta (s. xi) ve sonuç bölümünde de keskin modernist düşünce ile küskün İslamcı bakış açısının arasını bulmayı teklif etmektedir. Eser, bu giriş ve sonuç kısımları dışında on yedi bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın anahtar kelimesi, değişimdir. Bu değişim, devletin dönüşümüyle birlikte İslam'ın devlet nezdinden bireyin vicdanına indirilmesiyle birlikte oluşturulan zorunlu, yeni ulusal kimlik üzerinden incelenmiştir. Birinci bölümde İslamcılığın kökenleriyle ilgili Vehhâbî, Senûsî, Diyobendiyye gibi hareketler incelenmiş ve Türkiye'deki ihya hareketlerinde Nakşibendi ekolün etkin olduğuna karar verilmiştir (s. 28). II. Bölümde, Mysore Sultanı Tipu ve I. Abdülhamid, Şeyh Şamil ve Sultan Abdülaziz ilişkileri ele alınmış; Açe, Komor Adaları ve Çin'de yaşayan Müslümanların payitaht algısı gözden geçirilmiş ve hilafetin, Osmanlı Sultanları tarafından Müslüman halkları tatmin edici bir biçimde kullanılmadığı sonucuna varılmıştır (s. 85-86). Son dönem halifelerinden özellikle Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in, İslamcılık politikalarına ışık tutulmuş ve hilafetin yalnızca politik bir güç olarak kullanılmak istendiği öne sürülmüştür. İstanbul'un İslamcılık siyaseti bu minvalde iken o dönemde Hindistan, Afganistan, Kafkasya, Endonezya gibi bölgelerde işgal altında

* Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019).

yaşayan Müslümanlar için de sürdürülebilir bir siyasetin belirlenememesi meselesi çeşitli örnekler üzerinden ortaya konulmuştur (s. 75-100). Müslüman halklardaki ümit ve güven kayıpları sebebiyle hilafet makamı, itibar kaybetmiştir. Karpat, hilafetin zannedildiği kadar geniş bir etki alanına sahip olmadığına daha o dönemde kanaat getirildiğine inanmaktadır (s. 104). III. Bölümde, Osmanlı'da hem Türkçülük fikrinin gelişmesinde hem de İslamî ihya hareketlerine katkı verme noktasında etkin olan Kazan ve Kırım halklarının tarihine giriş yapılmıştır. Rusya'nın İslam ile kadim mücadelesine özellikle değinilmiştir (s. 110). Bu noktada, Rusya Müslümanları arasında oluşan milliyetçiliğin sebepleri ve kökenleriyle Anadolu'da oluşturulacak milliyetçiliğin hedefleri ve sonuçları itibarıyla ayrışmasına dikkat çekilmiş ve bu farklılaşmanın temel tarihsel zemini ortaya konulmuştur. IV. Bölümde ise yazar, Osmanlı Devleti'nin modernleşme kararının, halk nezdinde meşrulaştırılmasının yeni Müslüman bir orta sınıf tarafından ifa edildiğini iddia etmektedir. Karpat'a göre Nakşibendilik ekolü, bu yeni sınıf üzerinde etkindir. Bu sınıfın gelişimini de kabaca 1838 ve 1861'de İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmalarına dayandırmaktadır (s. 149). Bunun neticesinde tarımsal ürünlere yönelik ihracat yasağı kalkmış ve ziraatla zenginleşen nüfuzlu bir sınıf ortaya çıkmıştır. Ayrıca 1856-1878 arası Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan göç edenler, devlet tarafından hibe edilen arazilerle desteklenmiştir. Devlet bu yeni grupları, Kafkaslardan göç eden Nakşî şeyhlere emanet etmiştir. Bu bölüme kadar bir devlet politikası olarak İslamcılığın ve modernleşmenin öyküsünü okurlara sunan Karpat, bundan sonraki bölümlerde de İslamcılığın popülerleşerek devlet için tehdit unsuru oluş sürecine odaklanmaktadır.

V. Bölüm, ideolojik bir yönü olmayan Ali Efendi'nin çıkardığı Basiret Gazetesi tecrübesi üzerinden İslamcılık düşüncesinin popülerleşmesine ve sivil bir darbeyi örgütlemesine yer vermektedir. Yazar, bu noktada İslamcılığı örgütlü bir düşünce olarak ele alıp oluşturduğu potansiyel tehlikeler noktasında ilgilileri zimnen uyarmaktadır (s. 207). İslamcılık düşüncesinin, devlet için bir soruna dönüşme serüveni, bu bölümde daha çok basın üzerinden ve üstelik İslamcılık iddiası olmayan bir gazetenin oluşturduğu etki üzerinden anlatılmıştır. VI. ve IX Bölüm, Osmanlı modernleşmesinin izlerini dış politikada sürmektedir. Özellikle 93 Harbi'ni (1877-78) bir kırılma dönemi olarak işaretlemektedir. Yazar, Oppenheim Doktrini olarak bilinen Osmanlıların İngiltere'ye karşı hilafet gücünü kullanarak savaşması halinde zafer kazanacağı tezinin çökmesinin bir milat olduğunu düşünmektedir (s. 357). Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık politikalarının tek tek tecrübe edildiği bir dönemde Rusya'nın bir güç olarak Avrupalı devletleri tehdit etmesi neticesinde, İngiltere'nin Osmanlı ile kurduğu ittifakı bozarak daha ciddi müttefiklerle Rusya'ya karşı bir hat oluşturma çabasını, Osmanlılar için sonun başlangıcı olarak görmektedir. VII.

ve VIII. Bölümde ise geçmişten devraldığı modernleşme politikalarına ivme kazandıran bir portre olarak II. Abdülhamid'e yer veren Karpat, devletin şeklinde yavaş ancak özünde hızlı bir değişim yaşadığını ortaya koymaktadır. X. Bölümde ise süreklilikleri ve değişimleri devlet törenlerindeki ritüeller ve eğitim kurumları üzerinden incelemektedir (s. 362-367). Değişen devletin Osmanlı toprakları dışındaki Müslümanlarla ilişkilerini tekrar güncelleyen yazar, XIII. bölümde önemli bir konuya daha temas ederek yeni bir pencere açmakta ve burada, Rusya'daki Müslümanlar için bir muhalefet biçimi olan Milliyetçiliğin Osmanlı'da nasıl devletin aleyhine dönüştüğüne dikkat çekmektedir (s. 489). Bakü'de petrolün bulunması ve orada yeni Müslüman zengin bir sınıfın ortaya çıkmasını anlatarak cehalet ile Rusça öğrenme arasında kalan yeni nesillerle ilgili Ruslaştırma politikalarını okurlarına hatırlatmaktadır. Bu gelişmelere tepki olarak ortaya çıkan Şehâbeddin Mercânî, Rızâeddin b. Fahreddin gibi isimlerin başını çektiği Kazan ihya hareketine de kısaca değinmektedir (s. 474).

İslamcılığın başarısız olmasından sonra yine Osmanlılar marifetiyle ortaya konan Milliyetçilik fikrinin serüveni ve geldiği nokta XIV ve XVII. Bölümler arasında ele alınmakta ve yeni kimliğin inşa edilme sürecinde giriş bölümünde altı çizildiği şekilde Osmanlıların bir Anglo-Sakson ulusçuluğu yerine belki de kendi yapısına uygun olmayan bir şekilde Fransız ulusçuluğu modelini esas alması eleştirilmektedir (s. xii). Akabinde de üç isim, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Fuad Köprü üzerinden Cumhuriyet'in yeni bir kimlik oluşturma macerası ele alınmaktadır (s. 605-648). Bu isimlerin önerdiği üç farklı Türklük yaklaşımının yani yerli ve kültürel Türkcülük, dinden bağımsız ve evrensel Türkcülük ve evrensel olmayan, yerel İslam'a bağlı irfânî Türkcülük önerilerinin külli olarak olmasa da kurucular tarafından değerlendirilip desteklendiğini ifade etmektedir. Kitabın ana hedefinin, Türkiye'de kabaca iki tarafta konumlanmış olan kesimleri karşılıklı anlayışa davet etmek olduğu açıktır. Bir taraftan Kemalistlere bu ülkenin kökenlerini, değişim noktalarını, sinir uçlarını ve güçlü İslam geleneğini hatırlatırken diğer taraftan Müslümanlara da İslamcılık fikrinin dönemsel ve emperyalizme karşı bir devlet politikası olarak Osmanlılar tarafından uygulanmış ve fakat işe yaramamış bir fikir olduğunu izah etmektedir. İslamcılık ve modernizm cereyanlarının görece nevezuhur olduğu, esasen birkaç kişi, grup ya da olay üzerinden izah edilemeyeceği, değişimin Osmanlılar döneminde bizzat devlet eliyle başlatıldığı, yeni orta sınıfın ortaya çıkardığı bürokratlar tarafından sürdürüldüğü ve halk tarafından da kısmen desteklendiği çeşitli veçhelerle ortaya konulmakta; İslamcılık fikrinin devlet için nasıl bir tehdide dönüştüğü ve böyle bir potansiyel tehdidin esasen devam ettiği de dolaylı bir şekilde dile getirilmektedir.

Modern Türkiye'nin kuruluşu ile ilgili çok fazla çalışma yapılmıştır. Kemal Karpat, bu eserinde, modernleşme deneyimini kâmilan anlatma

ülküsündedir ve yeni devletin, yepyeni olmadığını göstererek süreklilik vurgusu yapmaktadır. Değişim ve süreklilikler kısılacında yeni bir ulus devletin oluşum sürecini de hem içeriden hem dışarıdan hem ekonomik hem sosyal hem dini hem kültürel perspektiften bir olay yeri incelemesi titizliği ile ele almaktadır. Karpat'ın göçler ve sınıf hareketliliklerini yakından inceleme sebebi budur. Yazar, yeni bürokrat sınıfın dünya görüşlerinde önemli etkileri olan yeni eğitim sisteminin bilinçli bir politikanın eseri olduğuna kanidir. İslamcılığın da kısa bir dönem bizatihi halifelerin marifeti ve bürokratların da heves ve gayretiyle devlet tarafından tecrübe edildiğini tespit etmektedir. II. Mahmud dönemiyle birlikte nüfuzlu âyanların yerlerini sayıca daha çok ve etki alanları daha dar ve küçük âyanlara bırakmalarıyla birlikte ortaya çıkan orta sınıfın ve bu sınıftan çıkan eğitilmiş ikinci neslin değişimini önemsemekte ve Cumhuriyet'in kuruluşundaki sürekliliği bu hassas noktayla anlamlandırmaktadır. Bu sınıfı, günümüzü de etkileyen tercihlerin failleri olarak görmektedir. Ayrıca Osmanlı topraklarında yaşayan gayri müslim tebaanın yabancılarla kurdukları ticari bağların zamanla sınıfsal bağlamda Müslümanlar aleyhine gelişmesine sebebiyet verdiği inmektedir.

Eser, güçlü bir teorik örgüye sahiptir. Tarihsel kaynaklar, gerekli yerlerde, gerekli tonlarda kurguyu desteklemek adına ustaca kullanılmıştır. İslamcılık fikrinin başarısızlığı İslamcılığın bizatihi kendisine mal edilmiştir. İslamcılık, tüm kesimlerce aynı düzeyde anlaşılabilir tek bir forma indirgenmiştir. Bir taraftan da politik ve askerî başarısızlıklardan, iç politikadaki asayiş sorunlarından, halifelerin dış politikadaki tercihlerinden, münferit ve muğlak olaylardan İslamcılık sorumlu tutulmuştur. Türkçülük önerilerinin çözümlenmesindeki tafsilat ve temyiz hassasiyeti, İslamcılık kısmında muhafaza edilmemiştir. Son olarak, modernleşme anlatımlarında genelde Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık akımları kökenler, tecrübeler ve Cumhuriyet'e yansımaları bağlamında detaylı bir şekilde ele alınırken asıl temel konu olan Batılılaşma sürecindeki tercihler bu kitapta da ihmal edilmiştir. Osmanlı Batılılaşması bir bakıma Türk modernleşmesinin gölgesi altında kalmıştır.

Modernleşme konusunda araştırma yapanlar için bu kitap, şüphesiz en önemli başvuru kaynaklarından birisidir. Daha geniş ölçekte Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümünü merak eden genel okuyucular için de Karpat'ın tüm birikiminin hülasesi olan bu kitabın özümsemesi elzemdir.